

УДК 94. (477.6) (09)

ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ ЗАСНУВАННЯ МІСТА АРТЕМІВСЬКА

ВАСИЛЬ ПІРКО,

доктор історичних наук, професор Донецького національного університету

У статті розглядається проблема датування перших поселень на місці сучасного м. Артемівська, які можна вважати його витоками. Автор відстоює думку, що дату заснування м. Артемівська неприпустимо пов'язувати з Бахмутівською сторожею 1571 року, яка по суті, була не оборонною спорудою, а прикордонним патрулем. Показано, що найбільш ранні відомості про соляні промисли на р. Бахмут належать до 1683 р., а розбудова поселення при них припадає на перші роки XVIII ст.

Ключові слова: Бахмут, Артемівськ, Бахмутівська сторожа, фортеця, соляні промисли.

Постановка проблеми. Майже двадцять років проблема витоків історії міста Артемівська (Бахмута) не сходить зі сторінок не тільки періодичних, але й монографічних та науково-довідкових видань. До початку 1990-х років у переважній більшості періодичних видань та краєзнавчих досліджень мала місце думка, що місто Артемівськ - найстаріше поселення Донецької області. Його витоків пов'язувалися з 1571 роком, з Бахмутівською сторожею, яка згадується в розписі Донецьких сторож. Ця дата краєзнавцями була запозичена з двотомної праці Феодосія Макаревського (1880 р.), яка була перевидана в 1992 році у Дніпропетровську [1]. Це оживило інтерес у краєзнавців до дати заснування міста Артемівська (м. Бахмут, 1571 р.).

Аналіз досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. В "Історії міст і сіл Української РСР. Донецька область" [7] зафіксована офіційна думка, що м. Артемівськ бере свій початок від Бахмутівської сторожі 1571 року. У найновіших енциклопедичних виданнях "Енциклопедія сучасної України" та "Енциклопедія історії України" [5, 7] 1571 рік також зазначається як початок історії м. Артемівська. Особливістю останнього видання є те, що Бахмутівська сторожа розглядається як "фортеця", у якій немовби російський гарнізон захищав соляні промисли на Бахмуті. Цієї версії, яка була запозичена в єдиному виданні Феодосія Макаревського, дотримується переважна більшість авторів-дослідників історії краю.

Мета статті - аналіз проблеми першопочатків м. Бахмута (Артемівська) із залученням різних історичних джерел кінця XVI - першої половини XVIII ст., зокрема Грамоти Петра I від 10 жовтня 1704 р. та оглядової праці Івана Кирилова "Цветущее состояние Всероссийского государства" від 1726 р.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наявних джерел і публікацій на тему датування заснування м. Бахмут (Артемівськ) дозволяє констатувати, що ця проблема у своїй основі має понятійний, термінологічний характер: що вважати для розглядуваного періоду "сторожею", що "фортецею". Але спершу зупинимося на деяких моментах дискусії останніх десятиліть навколо розглядуваного питання. У 1991 р. у

зв'язку зі святкуванням 420-річчя м. Артемівська нами в наукових колах, а також ЗМІ була висловлена думка щодо неправомірності прийняття 1571 р. за час заснування нинішнього Артемівська. Ця думка ґрунтувалася на широкому використанні опублікованих та архівних джерел, опрацьованих з 1968 до 1991 рр. не лише в обласних архівах України і Росії (Донецькому, Дніпропетровському, Запорізькому, Миколаївському, Одеському, Ростовському та Воронежському), але й у Центральному державному історичному архіві України (ЦДІАУ, м. Київ) та Московських і Ленінградських архівах та рукописних відділах наукових бібліотек цих міст. З 1974 до 1991 року, під час стажувань на кафедрі джерелознавства Московського університету, я мав можливість вивчати архівні документи двох московських і двох ленінградських архівів - фактично ця робота тривала більше року - близько 16 місяців. Це дозволило виявити велику кількість архівних документів, у яких наявна інформація про заселення й господарське освоєння Степової України в XVI - XVIII ст., у тому числі (і чи не найбільшою мірою) Донеччини. Віднайдені в згаданих архівах і рукописних відділах бібліотек історичні джерела послужили для підготовки двох збірок документів [2] та ряду монографій [3]. На підставі опрацьованих джерел зроблено висновки, що 1571 р. не можна вважати початком існування населеного пункту Бахмут (з 1924 р. - м. Артемівськ), оскільки "сторожа" - це не оборонна споруда, а *патруль*, який контролював південні кордони Великого князівства Московського за договором Івана III і кримського хана 1505 р. За розписом "сторож" 1571 р. на лівому березі Сіверського Дінця функціонували Ізюмчина, Святогірська, Бахмутівська та Айдарська сторожі, які здебільшого склалися з 6-8 кінних воїнів. Вони направлялися в цей район з початку XVI сторіччя з новоприєднаних до Великого Московського князівства українських земель і були зобов'язані відстежувати факти порушення татарами кордонів та повідомляти про це воевод найближчих міст, щоб ті вживали заходів до організації протистояння навалам татар. Тому сторожі ніяк не можна вважати оборонною спорудою, а лише місцем зустрічі патрулів, які контролювали місцевість від річки Ізюмець до Святих Гір, місця впа-

№ 9 (100) грудень 2009 р.

діння річки Бахмут у Сіверський Дінець та річки Айдар. Тобто всі ці сторожові пункти знаходилися на лівому березі Сіверського Дінця і до сьогоднішнього міста Артемівська, який знаходиться на правому березі, Бахмутівська сторожа не мала ніякого відношення, оскільки ця територія належала на той час кримському хану. Найбільш яскравим доказом, що місця зустрічі патрулів ("сторож") не мали оборонних споруд, служить інструкція про сторожову службу. У ній зазначається, що Святогірська "сторожа" знаходилася під дубом, на якому вибитий знак, напроти крейдяних печер. В інструкції зазначалося, що патрулі на "сторожі" не мають права запалювати вогнище, готувати їжу, що це місце для зустрічі патрулів та обміну інформацією і про нього не повинен знати супротивник [4]. Тому викликає здивування той факт, що Я. Вірменич вважає "сторожу" фортецею, у якій "російський гарнізон захищав соляні промисли на Бахмуті" [5].

Найбільш конкретні відомості про витоки міста Бахмута знаходимо в грамоті Петра I від 14 жовтня 1704 р. [6]. У ній сказано, що на берегах річки Бахмут до заведення соляних промислів випасали худобу, косили сіно, тримали пасіки мешканці міст Тора, Маяцького, Райгородка, які належали до Ізюмського слобідського полку. А з 1683 р. донські козаки влітку приїжджали й виварювали сіль із місцевих соляних джерел. З 1697 року, після зруйнування на Торі соляних варниць татарами, на р. Бахмут стали переселятися торяни, маячани та райгородці, оскільки місцеві соляні джерела були майже втрачені продуктивнішими, ніж торські соляні озера. Це викликало суперечки між слобідськими й донськими козаками за місцеві соляні промисли. Уже в перші роки XVIII ст. торянами, маячанами та райгородцями були зведені соляні варниці, склади для зберігання солі та приміщення для збору мита. На береги р. Бахмут стали переселятися й мешканці сусідніх південних районів Росії. Щоб захиститися від нападів "воїнських людей", вони звертаються до царського уряду з проханням дозволити їм побудувати оборонну споруду, де можна було б укритися від ворожих нападів. Щоб задовольнити їх прохання, царський уряд направляє на річку Бахмут комісії, які з'ясовували склад місцевого населення та вид їх занять. За даними комісії, на квітень 1703 р. на берегах р. Бахмут оселилися "жителей русских, торских и маяцких и иных городов, - 36 человек; черкас Изюмского полку, торских и маяцких жителей, - 112 человек; донских казаков - 2 человека, ... У тех всех жителей: 20 соловарных колодезней, 49 дворов, 49 изб, 11 анбаров, 48 куреней и землянок..." [6]. Очевидно, у цьому ж році, не дочекавшись дозволу на будівництво острогу, наприкінці літа бахмутські солевари спорудили його власними зусиллями. Опис острогу наведено в цій же царській грамоті: "На речке Бахмуте построен город по обе стороны речки Бахмута стоячим дубовым острогом. В нем двои проезжие ворота. По мере того городка в длину через речку Бахмут 61 сажень, попереч - 17 сажень, а жилья в том городке никакого нет. Подле того городка, вверх по речке Бахмуту, с правой стороны, на посаде построена часовня. Близ часовни построены полковые ... Изюмского полку для пошлинного сбора, из Семеновской канцелярии для мостового проезда таможенная изба и ратуша Изюмского полку казаков и торских и маяцких жителей всяких чинов людей 15 анбаров, 9 кузниц. Близ города на речке Бахмут построена торговая баня и отдана на оброк. В том же городке построились и живут дворами: Изюмского полку казаков - 54 чел., разных горо-

дов всяких чинов русских людей - 19 человек" [6]. Таким чином, царська грамота дозволяє стверджувати, що Бахмут (Артемівськ) як міське поселення існує з початку XVIII ст.

Цей висновок було зроблено на підставі згаданих вище джерел у нарисі про місто Артемівськ, і в 2001 році відповідний матеріал було направлено до редколегії Енциклопедії сучасної України. З великим нетерпінням автор очікував на його публікацію. Але, на жаль, у першому томі енциклопедії не було враховано згаданого висновку [7]. Отже, відлік часу заснування міста, як і раніше, помилково ведеться з 1571 р.

Крім цього, дещо дивує наявність двох картин, які, на жаль, стали ілюстрацією найновішого видання двох томів досліджень, присвячених 75-річчю Донецької області [8]. На одній із картин Бахмутський острог зображено у вигляді "дачного поселення", за стінами якого розташувалися будиночки під черепицею з димарями, що не відповідає дійсності, оскільки такі будівлі не зазначені в жодному із джерел, навіть кінця XVIII ст.

Суперечки між слобідськими та донськими козаками за соляні промисли на р. Бахмуті послужили підставою до прийняття царським урядом рішення про їх передачу казни. Це викликало незадоволення й спровокувало козацький бунт під керівництвом К. Булавина в 1707-1709 рр. У результаті цього повстання урядовими військами було зруйновано м. Бахмут.

Наприкінці травня 1709 р. Петро I, направляючись із Таганрога під Полтаву, зупинився в Бахмуті й розпорядився відбудувати соляні промисли та саме місто [9]. Його стан у 20-х роках XVIII ст. описано І. К. Кириловим на підставі інформації місцевих органів влади: "Город Бахмут, построен был деревянный острог тому лет с 30 по притчине, что через торского казака Бириюкова сысканы соляные воды, а в 710-м году на том месте учинена земляная фортеция, стоит тот город подле реки Бахмута, а вокруг посаду с трех сторон зделан полисад, а с четвертую вал земляной.

Ныне воевода и комендант подполковник Никифор Львов.

Воеводская канцелярия, в которой по штату определено: канцелярист - 1, копислов - 2, сторож - 1. Для письма крепостей: писцов - 2, сторож - 1.

В Бахмуте гварнизонной 3-х ротной баталион. В нем полного комплекта: штап-и обор-афицеров - 14, ундерафицеров и рядовых - 474, неслужащих - 15, всего - 503 человека. Содержится тот баталион на соляных деньгах" [10].

Наприкінці 20-х на початку 30-х років XVIII ст. у зв'язку із загрозою нової російсько-турецької війни проводилося подальше зміцнення обороноздатності м. Бахмута, який після поразки Петра I при річці Прут і підписанні Прутського, Константинопольського, Андріонопольського договорів опинився в прикордонній смузі й фактично став крайнім із міст Російської імперії. Варто зазначити, що приведені вище два офіційних документи називають Бахмут містом, із чим не завжди погоджуються краєзнавці.

Висновок

Таким чином, найбільш ранні відомості про соляні промисли на Бахмуті відносяться до 1683 р., а розбудова поселення при них припадає на перші роки XVIII ст.

З огляду на вище викладене, хочеться ще раз наголосити, що нині пора відмовитися від міфів про виз-

¹ Копія цієї грамоти нині знаходиться в краєзнавчому музеї м. Артемівськ і є безцінним фактологічним джерелом для встановлення справжньої дати заснування міста.

наченні витоків історії міст краю, а керуватися реальними фактами, які відомі науці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Макарьевский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Ф. Макарьевский. - Екатеринослав, 1880. - Вып. 2.
2. Описи Харківського намісництва. - К., 1991; Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI - XVIII ст. - Донецьк, 2001.
3. Пірко В. О. Заселення Донеччини в XVI-XVIII ст. / В. О. Пірко. - Донецьк, 2003; Соляні промисли Донеччини в XVII-XVIII ст. - Донецьк, 2005; Оборонні споруди в межириччі Дніпра і Сіверського Дінця (XVII-XVIII ст.). - Донецьк, 2007.
4. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства / И. Беляев. - М., 1848. - С. 18.
5. Енциклопедія історії України. - К. : Наукова думка, 2003. - Т. 1 (А-В). - 688 с.
6. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI - XVIII ст. : збірник Документів / [укладачі Пірко В. О., Петрова І. В., Петров О. О.]. - 2-е вид., перероб. і доп. - Донецьк, 2009. - 163 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. - К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970; Енциклопедія сучасної України. - К., 2001. - С. 671-672.
8. Донеччина. Перехрестя цивілізацій. - Донецьк, 2007. - Кн. 1. - С. 96.
9. Пірко В. О. Соляні промисли Донеччини в XVII-XVIII ст. (історико-економічний нарис і уривки з джерел) / В. О. Пірко, М. В. Литвиновська. - Донецьк : Східний видавничий дім, 2005. - С. 25.
10. Кирилов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства / И. К. Кирилов. - Москва, 1977. - С. 201-202.

V. Pirko

PROBLEM OF FOUNDATION DATING OF ARTEMIVSK CITY

The paper deals with problem of dating the first settlements in the place of modern town of Artemivsk, that can be regarded as its sources. Author emphasizes that it is inadmissible to connect the establishment of Artemivsk with Bakhmut settlement of 1571 year, which was not a defensive construction, but rather a patrol of prefrontier. The earliest information about salt mining and trade on Bakhmut river refers to 1683 year, while the establishing of settlement took place in the beginning of the XVIII century.

Key words: Bakhmut, Artemivsk, Bakhmut settlement, fortress, salt mining and trade.

© В. Пірко

Надійшла до редакції 05.11.2009

УДК 78.035 (477) "1724"

ДУХ МАЗЕПИ В ДІЯХ ТА "ДІАРІУШІ" ЙОГО НАСТУПНИКА (НА МАТЕРІАЛІ ФАКСИМІЛЕ ЕГО-ДОКУМЕНТА ПИЛИПА ОРЛИКА)

ВАЛЕНТИНА СОБОЛЬ,

доктор філологічних наук, професор Варшавського університету

У статті проаналізовано раніше не друковані сторінки діаріуша за 1724 рік гетьмана-вигнанця, вперше прочитані автором за факсимільним виданням і порівняні з копією анонімних польських палеографів. Показано, що не лише в пам'яті П. Орлика як наступника, а й у його діяльності на еміграції досвід І. Мазепи, його настанови та передбачення відігравали важливу роль, спонукали до пошуків нових можливостей озвучення українських державницьких проблем на європейському рівні. Діаріуш показує, що наступник Гетьмана І. Мазепи Пилип Орлик, продовжуючи справу попередника, був водночас уже представником нового покоління, яке мислило й діяло в координатах європейської дипломатії.

Ключові слова: Іван Мазепа, діаріуш Пилипа Орлика.

Постановка проблеми й аналіз досліджень, у яких започатковано її вирішення. Гетьман Іван Мазепа - не тільки реальна постать української історії, але

водночас й один із найбільш визначних її міфів. Більше того, міфів світової історії. У ряді новочасних праць [1] переконливо показано, як саме банальні історії із

№ 9 (100) грудень 2009 р.